

БОЙ КӨТӨРБӨЙ, ОЙ КӨТӨРГӨН САЛМАКТУУ АКЫН

Макал-лакаптар фольклордук чыгарма экендиги талашсыз. Ошол эле мезгилде алар акын, жазуучулар, окумуштуулар, искусствонун өкүлдөрү, ойчулдарда ж.б. кездешет. Бирок бул чөйрөнү атайын кесип кылгандар жокко эсе. Ү.Асаналиев макалдардын дулдулу, учкул сөздөрүн булбулуна айланып калды көрүнөт. Мындай керемет кесипке акын кандай жолдор менен келди? Окурмандын чакан макаласы ушул суроого жооп берүүгө аракеттенет.

Адам адамча жашоо үчүн эң зарыл үч нерсе керек экендиги байыртадан эле белгилүү: мүмкүн болушунча организмдин талаптарына ылайык тамактануу; мода кубалабай эле койгун –кызыл жабар кийинүү; жок дегенде суу өтпөгөн үйүң болсун. «Үңкүр да болсо, үйүм бар, аюу да болсо -абышкам» дегенсип, жеке турмушуна ыраазы болгон экен илгери бирөө... Аталган керектөөлөрдү узун, туурасынан кечип, шапшып жашагандар арабыздан табылат. Мыйзамдарга туура келген күн өткөрүүнү түзүп алса, аларга ким нааразы? Кыргыз качанга чейин эле жер караган жокчулукта жашай бериши керек?

Бирок бул жерде бир нерсе жүрөктү өйүгөнсүйт. Чиренгендер, чиренбегендер деле элибиздин руханий дүйнөсүнүн саябанына кирбегенсип, улуттук маданияттан чоочуркап бараткансыйт. «Күчтүүнүн күнү тууйт». Таланты жука, чөнтөгү калың айрымдар же жыргаткан идеясы, же тамшанткан көркөмдүгү жок, начар, кунарсыз «чыгармаларын» окурмандарга таңуулап жүрүшөт. Аларга салыштырганда, Ү.Асаналиев ала-тоодой бийик, ысык-көлдөй терең, билимдүү, илимдүү, таланттуу инсан, илимдин доктору, КРнын элге билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкери; котормочу, акын, учкул сөздөрдүн устаты, саяпкери, көркөм сөздүн чебери катары кыргызстандыктарга гана эмес, казактарга, алтайлыктарга ж.б. белгилүү болуп калгандыгына көп жыл өттү.

«Келатат поезд калдырап, шалдырап, балдырап,
Жашыл вагон жалтылдап, көзүңдү талдырат»

тибинде «ыр» жазган, ыйык поэзиянын жолбун «акындары» Үсөнбек Асаналиевдин чыгармачылык жолуна кайрылып коюшса, ыр дүйнөнүн кайсы бучкагына жармашып жүргөнүн сезишээр эле.

«Кокустан эки сөздү кураштырган –
Жөнү жок акын атын ала турган!
Урматтуу акын даңкын ала бербейт,
Сөз жыйнап, улаштырып андан-мындан;
Уялбай «акынмын» деп, төшүн кагат,
Ары жок, акылы жок кээ бир наадан!»

Күлала кебетеси менен камыштан чыга калып, канаттуу поэзиянын канаттуу Пегасын «үркүтмөкчү» болгон «акындар» Үсөкемдин короосундагы көркөм байлыкка көз ирмемче жолугушуп коюшса, балким, аз да болсо, көзү

ачылып калмак. Бери эле дегенде алар академик А.Акматалиевдин, профессорлор К.Артыкбаев, А.Иманов, Н.Ишекеев, Т.Маразыковдордун ж.б. Үсөнбек Асаналиевдин ажайып чыгармалары жөнүндө жарыялашкан макалаларын этибарга алып коюшса эмне?

Байрон менен көркөм адабиятка жармашкан ойрондордун, Гейне менен Сейденин, диалектика менен диалектинин, Мопассан менен Молдобасандын, Сервантес менен серванттын айырмасын чыгара албаган акын сөрөйлөрдүн көңүлүн бурууга арзый турган адамдар бар. Алардын бири –Үсөнбек Асаналиев.

Учкул сөздөрдүн үлпүлдөгөн назик уясына жакындоо үчүн ал узак мезгилди, мелмилдеген мейкиндикти артка калтырды. Көп нерселерге чарпыла бербей, көркөм адабият чөйрөсүн тандап алды.

«Эмнеден баштоо керек?» Бул суроону ар ким өз алдына коёт. Бирок ага баарысы бирдей жооп бералбайт. «Тобокел тоо ашырат». Тобокелге салып, Ү.Асаналиев адабий ишмердүүлүгүн котормодон баштады. Тилчи болчу студенттерге түрк тилдерин окутуу практикасы макал-лакаптарды көбүрөөк пайдалануу зарылчылыгын көрсөттү. Бара-бара тектеш элдердеги макал-лакаптар да болочок акындын сөз байлыгын кеңейтти. Мындай кыймыл аны чыгыш элдеринин орусча жарыяланган макал-лакаптарына алып келди. Алардын бири – көлөмдүү жыйнак «Пословицы и поговорки народов Востока» (Изд. Восточной литературы, М., 1961). Бирок сынчыл акын жыйнакка бир катар элдердин макалдары кирбей калгандыгын байкап, алтай, уйгур, хакас, якуттукун өз тилдеринен тикеден-тике которду. Котормо жеңил-желпи иш эмес, чайналды, чайпалды. Ал, баарыдан мурда, акындыкты, акылдуу сөздөрдүн сынын, көркөмдүгүн, уккулуктуулугун, жатык, жетиктигин сактап калууну өжөрлүк менен талап кылды. Болбосо, түп нускасы бузулуп, сөзмө-сөз которулган, супсак, тантык канчалаган котормолор бар. «Северные люди убивают оленей из лука»; «Завел жену – забудь тишину» - котормосу: «Түндүктөгү элдер бугуларды пияз менен уруп өлтүрүшөт»; «Аял алдыңбы – тынчтыкты унут». Туурасы: Түндүктөгү элдер бугуларды жаа менен атып өлтүрүшөт; Катын алсаң - отун ал. Котормодо форма бузулса, мазмуну кошо бузулуп, кээде кем акыл сүйлөмдөргө туш келесиң.

Мамлекеттик тилди өнүктүрөбүз деп акактап жүргөнүбүз менен, документтер адегенде орусча жазылып, дагы эле котормо менен убараланып жүрөбүз. Себеби котормону түшүнүү оорчулук туудурат, стиль деген бузулган, кулакка жагымсыз угулат: «Президенттин алдындагы СПИДге каршы күрөшүү комиссиясы» - «СПИДге каршы күрөшүү боюнча Президенттин карамагындагы комиссия»; «Республикалык өрткө каршы күрөшүү кызматы» -Өрткө каршы күрөшүүнүн республикалык кызматы». Мындай көрүнүш менен мамлекеттик тилдин стилин өркүндөтө албайбыз. Тескерисинче, бул эне тилге карата кекечтик, кыянаттык, бейкапардык. Депутаттар, айрым тележурналистер, чиновниктерибиздин тилинде да келегейлик байкалат:

-Темиркан Субановдун сөөгү Байтик айылына жакын жердеги күмбөзгө

коюлду (21/XII 2010) – бирөөнүн сөөгү бирөөнүн күмбөзүнө эмес, бейитке, мүрзөгө коюлат;

-Эки жылы кыз-жигит болуп жүрүшүп, алардын сүйүүсү никелешүү менен аяктады (7/III 2010). Жаштардын сүйүүсү никелешүүдөн кийин болбой калса, сүйүүнүн кимге кереги бар?;

-Кымбаттуу согуштун ардагерлери! (7/V 2011). Мында ардагерлерге караганда согуш кымбаттуу. Согуштун кымбаттуу ардагерлери десе, тилине тибиртке чыга калбайт эле;

-Көч бара-бара оңолот; итти сойсо да касапчы сойсун (24/II 2012);

-Катуу баш ооруганда (24/I 2012) - баш катуу ооруганда;

-Жетишкендиктерге жетиштик; бүтүрүүчүлөр бүтүрүштү (22/VI 2012);

-«Бүчүр» балдар бакчасы – балдардын «Бүчүр» бакчасы; «Сейтек» балдар борбору – балдардын «Сейтек» борбору

Бул өңдүү стилдик ж.б. мүчүлүштөрдү күн сайын угасың да өкүнөсүң – грамматикалык жактан сабаттуу сүйлөмгө качан жетишебиз? Жетишем дегендер Үсөкемдин котормосуна баш бакса жаңылышпайт.

Анын «Чыгыш элдеринин макал-лакаптары» аттуу 404 беттен турган котормосу 4000 нуска менен 1980-ж. жарык көрдү (Фрунзе, «Кыргызстан»). Жыйнакка кырдан көбүрөөк элдин макал-лакаптары топтолгон. Котормочу аларды кайдан, эмнеден гана жыйнаган жок. Ал үчүн китептер эле эмес, календарда, газета, журналдарда, сүйлөшүүдө кезиккен макалдар тандалып, эң активдүү кызмат кылды. Башка жердин кыртышында жетилген макалдарды кыргыз топурагына көчүрсө кандай болот, ал андан ары өнүп-өсүп кетеби суроосу котормочунун жадымында күнү-түнү тургансыды. Акыры аларды моюн сундуруп, кыргыз тилине көнгүдөй, кыргыз окуурмандардын көңүлүнө толгудай, кыргыз эли менен камыр-жумур аралашып кеткендей ахвалга жеткирди. Натыйжада, которулган макал-лакаптарды өгөйсүнүү, жерүү байкалды. Анын ишенимдүү бир далили – жыйнакты азыр китеп дүкөндөрүнөн кезиктире албайсың.

Макалдардын ээси – чыгыш элдери жыйнакка алфавит тартибинде жайгашкандыктан аларды табуу жеңил. Ассир, зулу элдеринин макалдарына бир беттен, адыгейге 2, татарга 15, кара калпакка 44, казак элиникине 69 бет орун берилген. Мындан котормочу бир эл макалга бай, экинчи жарды экен деген жыйынтык чыгарбайт. Бардык элдин бардык макалдары сымалтай мөлтүлдөйт, берметтей жалтылдайт. Кынтыксыз, кылдат, ийкемдүү, жагымдуу которулгандыктан, элибиз аларды өзүнүкүндөй көрөт:

1. Айткан сөз – аткан ок.

Карыз карыбайт.

Өмүрү жамандын өлүмү жаман

Акмакка ар күн той (8-9-б).

2. Билгенге – бир сөз,

Билбеске – миң сөз.

Согуш соо койбойт.

Калп каткырык ыйдан жаман.

Экинчи эне – мугалим (19-22-б).

3. Жагымдуу оору, даамдуу дары болбойт.

Суунун бетине жазылган сөз.

Ташын ташысаң, тоо да түгөнөт.

Жарды киши кайырчыдан жаман (345-346-б).

Жүрөктөн түнөк тапчу жогоруда келтирилген сөз берметтери элибиздики эмей кимдики? Жок, биздики эмес. Биринчи топтогулар – абхаздыкы, экинчиси – алтайдыкы, үчүнчүсү - телуга элиники. Котормочу болсом десем, Үсөкемдей бол, болалбасаң башка адистикке которулуп кет.

Жыйнак өз кезегинде жүздөгөн окурмандардын колуна тийген. Алардын бири –Түгөлбай Сыдыкбеков. Ал киши ЦК, МКсына карабай, кыргыз тилинин тагдыры үчүн күрөшүп, «улутчул» болуп жүргөн чагы. Маркум, улуу адам эмес беле, кой терисин кийгендерди да, жолборс терисин жамынгандарды да жакшы билүчү. Үсөкемдин жыйнагына эң жогорку бааны Түкөм теледе сүйлөгөн сөзүндө берген:

«Жолборс терисин жамынган баатырдан» кийинки эң сонун котормо. Котормочу болсом деп бололбайт, ага да жазуучулук шык, акындык өнөр, чыгармачыл талант керек. Үсөкемдин котормосу ушундай талаптарга толугу менен жооп берет. Котормо деген менен нактай кыргыз тили пайдаланылган».

Түшүнбөстүктөр да байкалды. Бир жолку радио берүүдө журналист Б.Жайчиева макал-лакаптарды эл оозунан жыйнаган Үсөкем Асаналиев деп жарыялады. Логика кайда калды? Макул, элибиздикин жыйнады дейли, ал эми кырктан көбүрөөк башка калктардын он миңдей макал-лакаптарын эл оозунан жыйноого бир кишинин мүмкүнчүлүгү жетеби? Ошондуктан макал-лакаптарды эл оозунан жыйноо менен басма сөз аркылуу топтоонун айырмасын да билип коюу артык баштык кылбаса керек. Ал турсун, кээ бир тың чыкмалар: Макалды эл чыгарат. Чыгыш элдеринин макал-лакаптары эмне үчүн Үсөкемдики болуп калышы керек? дегенге чейин барышты. Арийне, чындыгында деле ошондой. Бирок алар элдердики болгон менен, котормо иши Ү.Асаналиевдики экендигин моюнга алып коюу калыстык эмеспи.

Чын-чынына келгенде, маселе деле ушул сыяктуу майда-барат талаш-тартышта эместир. Маселе башкада. Чыгыш элдеринин сөз берметтерин которуп жүрүп, котормо менен Үсөкем чоң такшалуудан, изденүүдөн өтү; элди күтүп отурбай, өз алдынча, кыска мөөнөттө макал жаратууга бет алды; макал, учкул сөздөрдүн дарбазасын кеңири ачып, алар менен камыр-жумур аралашып кетти да көркөм адабиятта өз ыкмасын, жолун, стилин, жанрын тапты. Бул боюнча Үсөкем менен ат салыша тургандар Кыргызстанда азырынча табылбайт ко...

Советтик доордогу көркөм адабиятта «таасирленүү» деген түшүнүк көп айтылчу. Ыйынып-ычкынган, жасалма, жаттама, жамакчылар, жадатмалар бирөөлөрдүн таасиринде болсо болор. Бирок табиятынан чыгаан таланттарга «таасирленүүнү» ыгы жок жармаштырып, жамаачылай берүүнүн кереги деле жоктур. Дегинкиси, таасирленүү проблемасына жаңыча мамиле менен кароо

көркөм адабияттын күн тартибинде тургандай түрү бар. «Ажар» Н.Карамзиндин «Байкуш Лизасынын» таасиринде жазылган дегенди укканда К.Баялинов: -Аныңар ким эле? деп суроо узаткан экен. Үч сөз аркылуу жазуучу «таасирленүүнү» жокко чыгарып койгон.

К.Баялинов сыяктанып, Ү.Асаналиев да «таасирленүү» менен анча деле иши жок, ага кошула бербейт. Элдин генийлигинен, суурулуп чыккан атактуулардан сабак алса болор. Бирок дарамети жокторго анын деле, мунун деле таасири жоктур. Эгерде «таасирленүүнү» таңуулай берсе, Үсөкем, жибектин бир талындай чоюлган, каяша айтканды билбеген, маданияттуу, укумчул адам, ага деле макул. Бирок көрүнгөндүн эмес, атасынын таасиринде жүргөндүгүн танбайт. Ал Карга акенин тикеден-тике тукумдарынан – аны менен беш атадан кийин жолугат. «Аккан арыктан суу агат» - ата жолун жолдоп, Үсөкем да акылман жотосунун чыйрын улам кеңейтип келет, анын асыл сөздөрүн да изилдеп, 2011-ж. Бишкектен «Карга-акени» жарыкка чыгарды:

-Аздын шору артык

Тең туугандан кем тууган жаман.

Жер жабырын казган билет,

Туякка – жер тирек,

Канатка жел тирек,

Канга – эл тирек.

Эл көрүп, сөзү ачылат, жер көрүп, көзү ачылат.

Сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус.

Тазалыкты суудан ал, ынтымакты туудан ал.

Кайратты элден ал, калбаатты жерден ал.

Куюлушкан, жанга жагымдуу, кулакка алымдуу, тарбиялоого жык толгон мындай бийик даражалуу сөздөргө Үсөкем кантип таасирленбейт!

Газета-журналдарга жарыялагандарын эске албаганда, акыркы 10-15 жылда өңчөй макал, учкул сөздөргө арнаган көлөмдүү эмгектери: «Сөз-сөөлөт», «Ой – оомат», «Кеп - кербен», «Арзуу», «Жакшы сөз – жан азыгы», «Сап-санат», «Ажыдаар алааматы» ж.б. Булардын мазмуну, бир жагынан, чыгыш элдеринин макал-лакаптары, экинчи жагынан, Карга акенин жан дүйнөсү менен үндөшөт. Алардын айрымдарына ушул саптардын автору да өз ойлорун окурман катары чагылдырган (Шакитов Ш. Учкул сөздөр көркөм жанр катарында. ЫМУнун «Кыргыз тили жана адабияты» журналды, № 20 2011-ж. Андагы сунуштар азыр да өз күчүндө деп ойлойбуз).

Сай күлүк Үсөкемдин аягы сай тапса да, колу тынч туралбайт – койкондогон калемин колунан түшүрбөйт. 2012-ж. Караколдон «Сөз – сөнбөс жарык» аттуу кезектеги эмгегин жарыялады. Ал китебине автор 7600дөн ашуун өңчөй учкул сөздөрүн чогулткан. Мазмунунун тереңдиги, көп кырдуулугу жагынан алар мурдагылардан ашса ашат, кем калбайт:

-Адам кичипейилдиктен кичирбейт.

Адамга айбандык жарашпайт. (6-б).

Аяк сунганга таяк сунба (11-б.)
Дардес даңк көтөрбөйт (13б.).
Жалкоонун жообу – иш жок (15-б.).
Калыс алыс барат (19-б.).

Согуш жана тынчтык – байыртадан келаткан карама-каршылыктар. Согуштун майдасы болбойт, тынчтыктын пайдасы болот. Автор согуш тематикасына учкул сөздөрдүн он тогузун арнаган:

-Согуш ый болду, жеңиш – сый болду.
Согушта соо күн жок.
Согуштун сонуну жок, душмандын момуну жок.
Соо бүткөн согуш жок (114-115-б.).

Кайсы жыйнагына кайсы чыгармасын киргизет – ал автордун өз эрки дечи. Бирок Үсөкемдей аяр, жөн билги, жөнөкөй, билимдүү, илимдүү, мактанбаган, салабатуу, акылман акын кайталоолорго жол бербегени эле жакшы:

-Бечарага не чара?

Согуш соо бүтпөйт (12,114-б.). Булар «Сөз-сөөлөттөн» да жолугат (13, 208 -б.). ж.б.

Азыр илгерки корректорлор көздөн кайым болду, техникалык жумуштардын көбүн автор өзү бүтүрөт; редактор шарттуу түрдө гана көрсөтүлөт. Антпегенде төмөндөгүдөй кайталоолорго мүмкүнчүлүк түзүлбөйт эле:

-Күлкү күйүттөн арылтат.
Күлкүгө калгандын күйүтү жанбайт.
Күлкүңдөн айрылба, күчүңдөн тайгылба.

Күлтүгү жок күлөр иш кылат (24-б.). Бул саптар бир эле бетте эки ирет кайталанган.

Окуунун эң жугумдуусу – өз алдынча окуу. Коомдун ар кандай катмарларындагы окуурмандар Үсөкемдин китептерин өз алдынча эле өздөштүрсө, эч качан адашпайт. Андыктан эмгектерине бирөөлөрдүн кошумча түшүндүрмө берүүсүнө автор муктаж эмес.

Илгерки кадырман карыялар айтышчу:

-Он жашың ит – итче ыркырашысың;
Жыйырма жашың карышкыр – карышкырдай жулунасың;
Отуз жашың өгүз – өгүздөй күч бересиң;
Кырк жашың кой – коймаарек тартасың;
Элүү жаш – эр ортону – токтолосуң;
Алтымышта аркандаласың;

Жетимиште желбей каласың; сексен жашайын деген жаш эмес, буламык ашайын деген аш эмес;

Токсондо тоголоносуң – кудай албаса да өлөсүң.

Өлчөөсү өзү менен кетсин. Үсөкеме булардын айрымдарынын тиешеси жок. Ал азыр деле сексен өгүздөй күч менен иштөөдө. Сексенден секирип өтүп,

токсонду томолотуп, жүздө жүздөшөлү деген кеңеши бар... Андай сергектикти окуурмандары Үсөкеме абдан каалашат. Чарчабай ага чейин иштей берет. Жакында анын «Тил казына – тил дөөлөтү» жарык дүйнөгө келгени турат. Чаалыкпастыгын мындан бил –Үсөкемдин он ыры (отуз куплет) «Жаңы Ала-Тоо» журналынын 2013-ж. № 6 санына басылды.

«Бір деген даанышман жол жадырган,
Тагдырым тартуу кылган өз колуна
Жараткан ыр күчүнө кулдук кылып,
Асмандан ыклас кылып кулак салган.
Бырында узун сөздү кыскача айтса,
Акын деп ошол акын ардакталган».